

ZBIGNIEW WITCZAK¹

Uniwersytet Opolski
ORCID 0000-0002-8290-3259

FINANSOWE I POZAFINANSOWE ASPEKTY PROWADZENIA GOSPODARKI WODNEJ W MAJĄTKACH KANONIKÓW REGULARNYCH Z ŻAGAŃ DO POCZĄTKU XVI WIEKU

**Financial and non-financial aspects of water management in the estates of the
Canons Regular of Żagań until the beginning of the 16th century**

Abstract

Canons Regular played an important role in medieval Silesia not only in the religious, intellectual, or educational fields but also in economic activities, engaging in various endeavours in this regard. One of them was fish farming which was strongly related to the expansion of pond networks and other water bodies. This was associated not only with earning money from fish sales but also with providing them for the community kitchen. The Żagań abbey attached particular importance to this form of management, and the monastery's fish farming policy was well thought out, organized, and aimed to protect this vital area.

Keywords: Canons Regular, Żagań, economy, ponds, fish farming

Abstrakt

Kanonicy regularni odegrali w średniowieczu na Śląsku ważną rolę nie tylko na polu religijnym, intelektualnym czy rozwoju szkolnictwa. Zajmowali się także działalnością gospodarczą, prowadząc różne aktywności na tym polu. Jedną z nich była hodowla ryb, która silnie powiązana była z rozbudową sieci stawów i innych akwenów. Wiązało się to nie tylko z zarabianiem na sprzedaży ryb, ale także na zapewnieniu ich dla kuchni wspólnoty. Opactwo żagańskie przywiązywało do tej formy gospodarowania szczególną wagę, a polityka klasztoru w zakresie hodowli ryb była dobrze przemyślana, zorganizowana i miała zabezpieczyć ten ważny obszar.

Słowa kluczowe: Kanonicy regularni, Żagań, gospodarka, stawy, hodowla ryb

Wstęp

Człowiek i otaczające go środowisko naturalne od zawsze tworzyli układ, który wzajemnie na siebie oddziaływał. Dostęp do surowców naturalnych i uwarunkowania środowiskowe były czynnikami determinującymi powstanie, funkcjonowanie i rozwój siedzib ludzkich.

¹ Zbigniew Witczak, dr, Instytut Ekonomii i Finansów Uniwersytetu Opolskiego, specjalizuje się w badaniach nad historią Kościoła, ze szczególnym uwzględnieniem zakonu kanoników regularnych; witczakz@o2.pl.

Średniowiecze to okres, w którym w znacznym stopniu modyfikowano przestrzeń wokół człowieka. Na Śląsku proces ten prowadzony był między innymi w ramach akcji osadniczej zwanej *melioratio terrae*². Oprócz karczowania lasów³ dokonywano zmian w układzie hydrologicznym⁴, np. poprzez budowę młynów⁵, przeprowadzanie melioracji⁶ czy też zakładanie stawów. Procesy te wymagały oczywiście odpowiednich środków finansowych, zaplecza technologicznego, wiedzy i umiejętności. W średniowieczu instytucją, która posiadała takie kompetencje, był Kościół, który prężnie włączył się w transformację ówczesnego Śląska⁷.

Artykuł niniejszy ma na celu zbadanie roli, jaką w gospodarce klasztoru kanoników regularnych z Żagania odegrała w średniowieczu gospodarka wodna, zakładanie stawów i hodowla ryb. Postaramy się znaleźć odpowiedź na pytania, jakie akweny i w jakich miejscowościach posiadał tamtejszy konwent, jak rozwijała się ta gałąź gospodarki klasztornej, czy były to działania planowane, czy był to istotny element polityki prowadzonej przez opactwo oraz jaką rolę oprócz kwestii finansowych odegrała hodowla ryb.

Bazę źródłową stanowią głównie dokumenty znajdujące się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu⁸. Sporo informacji na temat stawów znajduje się na kartach kroniki klasztornej⁹. Ten cenny zabytek średniowiecznego dziejopisarstwa klasztornego¹⁰ zawiera dużo informacji dotyczących gospodarki opactwa żagańskiego¹¹. Istotne informacje pozyskano

² Na temat kolonizacji zob. m.in.: J.M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 2005, s. 11-34. Tam literatura na ten temat.

³ Był to bardzo ważny element w rozwoju sieci osadniczej, który należy traktować w kategoriach inwestycji, zob. m.in.: M. Cetwiński, *Praca i pracowitość w „Księżce henrykowskiej”*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 95-97.

⁴ O roli wody w średniowieczu zob. m.in.: U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009; *O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015.

⁵ Zob. np.: Z. Podgorski, *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chełmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy*, Toruń 2004; Ł. Grochowski, *Młynarstwo w dobrach królewskich, kościelnych i szlacheckich w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466-1626*, Gdańsk 2023, s. 117-125. Tam dalsza literatura na temat wpływu rozwoju młynarstwa na układ wód powierzchniowych.

⁶ Zob. m.in.: A. Bojęś-Białasik, B. Kwiatkowska-Kopka, *The Cistercians, Medieval masters of hydro-engineering*, „Journal of Heritage Conservation”, 27/2010, s. 79-94; W. Kulczykowski, *Długie kanały wodne w państwie krzyżackim jako przykład przekształcania naturalnych warunków hydrologicznych*, w: *Bartery możliwości wyzwania. Środowisko przyrodnicze na przestrzeni dziejów*, red. R. Kleśta-Nawrocki, P. Oliński, W. Piasek, Toruń 2022, s. 195-216. Tam więcej na ten temat.

⁷ A. Pobóg-Lenartowicz, *Udział klasztorów w kolonizacji i osadnictwie Śląska w średniowieczu (na przykładzie kanoników regularnych)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej...*, s. 204-302.

⁸ Klasztor Augustianów w Żaganiu (Sagan, Augustiner-Chorherren). 1186-1781, sygn. Rep. 116 (dalej: Rep. 116); Zespół nr 167, *Zbiór rękopisów archiwalnych* (Rep. 135), *Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, sygn. 419 (D 289) (dalej: Kopiarz klasztorny).

⁹ *Catalogus abbatum Saganensium*, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, ed. G.A. Stenzel, Breslau 1835 (dalej: CAS).

¹⁰ Zagadnienie dziejopisarstwa klasztornego na Śląsku zob. m.in.: R. Heck, *Główne linie rozwoju średniowiecznego dziejopisarstwa śląskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, 22, 1977, s. 61-75; W. Mrozowicz, *Bogu czy ludziom. O motywach twórczości dziejopisarstwa*, w: *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 91-101. Wszędzie tam dalsza literatura.

¹¹ Zob. np. P. Wiszewski, *Miejsce gospodarki w świecie według Ludolfa z Żagania (na marginesie „Katalogu opatów żagańskich”)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej...*, s. 314-323; K. Chmielewska, *Klasztor i jego problemy w średniowiecznych śląskich i kłódzkich kronikach kanoników regularnych*, Częstochowa 2015, s. 48-57, 95-149.

z dokumentów Archiwum w Dreźnie¹². Wykorzystano materiały znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, a dokładnie zestaw czynszów należnych opactwu, który spisany został przez opata Ludolfa (1394-1422) w pierwszej połowie XV wieku¹³ oraz materiały z Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej imienia C. Norwida w Zielonej Górze¹⁴.

Hodowla ryb jako element polityki gospodarczej opactwa z Żagania

Pierwsze konwenty kanoników regularnych reguły św. Augustyna na Śląsku powstały w XII wieku¹⁵. W drugiej dekadzie XIII wieku założona została prepozytura w Nowogrodzie Bobrzańskim¹⁶, początkowo podległa wspólnocie wrocławskich kanoników. W latach 60. XIII wieku podniesiono ją do rangi samodzielnego opactwa¹⁷. W 1284 roku siedzibę konwentu przeniesiono do Żagania, a Nowogród Bobrzański przekształcono w prepozyturę podległą opatowi żagańskiemu¹⁸. Konwent prowadził w swoich dobrach różne formy aktywności gospodarczej, np. w klasztorach folwarkach uprawiano zboża, hodowano konie, bydło, drób, trzodę chlewną oraz owce¹⁹. Przez całe średniowiecze przełożeni opactwa dążyli do powiększania materialnych podstaw funkcjonowania klasztoru. Kanonicy czerpali dochody z młynów, łąni, kramów miejskich czy też ze zlokalizowanych w należących do nich wsiach karczmi²⁰. Ziemia była cennym zasobem tamtejszej wspólnoty, jednak równie wartościowym aktywem były stawy, w których hodowano ryby²¹. Istniejące dokumenty pozwalają prześledzić, jakimi drogami klasztor stawał się właścicielem stawów do początku XVI wieku. Pamiętać przy tym należy, że w momencie sprowadzenia konwentu do miasta posiadał on już majątki ziemskie, na których mogły być zlokalizowane stawy.

Jedną z dróg prowadzącą do zwiększenia liczby klasztornych stawów były darowizny. W 1336 roku Jakub z Brzeźnicy przekazał testamentem opatowi Trudwinowi (1325-1347) oraz

¹² Sächsisches Staatsarchiv, *Haushaltungssachen des (Augustinerchorherren-)Stifts Sagan*, Nr. Loc.08971/24, *Einkommen des Saganer Stiftes 1543*, k. 5-11; *Die Vorwerke des Saganer Stiftes 1543*, k. 48-54 (dalej: *Die Vorwerke des Saganer Stiftes 1543*); G. Steller, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Güter der Sagner Augustiner*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 25/1967, s. 167-200.

¹³ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, *1417-1440 Incipit registrum monasterii Saganensis compilatum per dominum Ludolfum abbatem ibidem Descriptum per D. Benedictum Abbatem anno 1780*, sygn. V 74a. (dalej: *Registrum*).

¹⁴ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna imienia C. Norwida w Zielonej Górze Dział rękopisów, *Miscellanea żagańskie*, sygn. R-55 (dalej: *Miscellanea*).

¹⁵ A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999, s. 25-52.

¹⁶ M. Kogut, *Początki klasztoru Kanoników Regularnych w Nowogrodzie Bobrzańskim*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 16/2008, z. 1, s. 203-210. Na temat miejsca klasztoru nowogrodzkiego w kontekście wielkości i potencjału gospodarczego na tle innych klasztorów śląskich zob. m.in.: W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964, s. 45-49, 81-93, 147-154, 164-171.

¹⁷ CAS, s. 179.

¹⁸ *Ibidem*, s. 181-182. Na temat translacji opactwa zob. m.in.: Z. Witczak, *The Relocation of the Canons Regular Monastery in Żagań as an Element in the Reform of Interior Life*, „Folia Historica Cracoviensia”, 25/2019, z. 1, s. 215-236. Tam dalsza literatura.

¹⁹ Zob. idem, *Działalność gospodarcza i uposażenie klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku*, Opole 2023.

²⁰ Np. Rep. 116, nr.40, 47, 54, 57, 68, 79, 141, 142, 147, 163, 164; *Kopiarz klasztorny*, s. 46; *Registrum*, s. 40, 43, 35, 36 58; CAS, s. 186-187, 204, 274-275, 363, 402, 406-407.

²¹ A. Kaniecki, *Użytkowanie wód w średniowieczu na przykładzie zlewni Osiecznicy*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, 63/2012, s. 91-92.

całemu konwentowi 6 łanów bez 3 prętów w swojej wsi i połowę stawu rybnego²². W 1358 roku mieszczanin Arnold Noldi nadał testamentem opatowi Teodorykowi (1351-1365) młyn w Przybymierzu wraz ze stawem. Wymieniona darowizna po śmierci Arnolda i jego żony Agnieszki miała należeć do klasztoru, a młyn stanowić własność ich syna, kanonika klasztoru żagańskiego²³. Wiadomo, że konwent posiadał stawy w Gorzupi Dolnej, gdyż w 1380 roku klasztor przekazał w dożywocie Elżbiecie von Kethelicz staw w zamian za grzywnę czynszu z zastrzeżeniem, że po jej śmierci majątek ma wrócić do opactwa²⁴.

Czasami legaty opatrzone były ogólną formułą obejmującą nadanie wsi wraz z wszystkimi dobrami, prawami i przynależnościami, która utrudnia dokładną identyfikację, co wchodziło w skład zapisu. W części tego typu formuł zawarte mogą być także stawy lub miejsca dogodne do ich założenia.

Drugą drogą do pozyskania stawów było ich kupno za gotówkę klasztoru. W 1356 roku opactwo kupiło wieś Machów wraz ze stawem²⁵. W 1368 roku kupiono wieś Stanów oraz położony tam staw²⁶, a rok później wieś Dybów²⁷. W 1449 roku opat Henryk Stislav (1432-1449) nabył dla klasztoru folwark ze stawem²⁸, a w 1450 wieś Brunów, w której zlokalizowany był jeden akwen²⁹. W 1463 roku opat Szymon Arnoldi (1450-1468) powiększył majątek opactwa o kilka wsi oraz ziemię w Marszowie³⁰. Powodem zakupu miały być m.in. tamtejsze stawy³¹, co pokazuje, że hodowla ryb była ważnym elementem gospodarki klasztornej i prowadzona była w sposób planowany. W 1484 roku kupiono staw za 10 grzywien w Kunicach³². W Kunicach konwent w XVIII wieku był właścicielem aż siedmiu stawów (Bachteich, Storteich, Rauschteich, Stockteich, Pfarrteich, Kreutzteich, Zedel). Świadczy to o stałym rozwijaniu tej działalności przez kolejnych opatów, prawdopodobnie także dzięki dogodnym do tego warunkom w tej miejscowości³³.

Kolejnym sposobem rozwoju hodowli ryb oprócz kupna lub otrzymania stawów było budowanie własnych akwenów. Wpływało to oczywiście na krajobraz³⁴. Była to także decyzja inwestycyjna, gdyż najlepsze stawy zakładano na dobrych glebach, co wymagało wyboru pomiędzy przekształceniem ich na pola uprawne lub stawy³⁵. Niektórzy żagańscy opaci wykazali się na tym polu sporym zaangażowaniem.

²² Rep. 116, nr 63-64.

²³ Ibidem, nr 107.

²⁴ Ibidem, nr 130.

²⁵ Ibidem, nr 102-103.

²⁶ Ibidem, nr 114-115.

²⁷ Ibidem, nr 116.

²⁸ Ibidem, nr 308, 310; CAS, s. 303-304; Miscellanea, s. 127.

²⁹ CAS, s. 303-304, 327.

³⁰ Rep. 116, nr 346.

³¹ CAS, s. 327.

³² Rep. 116, nr 405.

³³ S. Dąbrowski, *Z problematyki gospodarczej klasztoru do XVIII wieku*, w: *Klasztor augustianów w Żaganiu. Zarys dziejów*, red. S. Kowalski, Żary 1999, s. 163.

³⁴ A. Kaniecki, op. cit., s. 89.

³⁵ O. Strumiński, *Olbrzycha Strumińskiego O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, 1573*, Kraków 1897, s. 54-55; A. Kaniecki, op. cit., s. 91-92.

W 1405 roku opat Ludolf nakazał budowę stawów w Drągowinie, a do nadzoru nad ich budową upoważnił klasztornych prokuratorów³⁶. Opat Marcin Rinkenberg (1468-1489) założył aż 9 stawów, z czego trzy w Łukawach, trzy w Stanowie, dwa znaczące zbiorniki, jak określa to kronikarz, w Brzeźnicy i jeden duży w Grotowie³⁷. Stawy w tej ostatniej miejscowości za opata Pawła Haugewicza (1489-1507) były rozbudowywane i przyniosły opactwu liczne dochody³⁸.

Autor kroniki dokonał podziału stawów na mniejsze i większe. Może to wynikać z ich wielkości, a więc możliwości hodowlanych. Czasami obok głównych stawów powstawały mniejsze do hodowli mniejszych ryb³⁹. Mniejsze zbiorniki odgrywały ważną rolę, o czym świadczy XVI-wieczny passus z podręcznika do hodowli ryb „Kto stawy ma, a sadzawek nie ma, w którychby ryby chował albo sadzał casu spustu, abo też dla domowej potrzeby i kuchennej, ten taki jest, jakoby ów, co konia ma, a woza albo siodła nie ma i musi oklep jeździć. Także też i ów, co stawy ma, a sadzawek nie ma, staw spuściwszy, jeno się ryb napatrzy”⁴⁰.

Należy podkreślić, że klasztory średniowieczne były instytucjami, które miały duży wpływ na rozwój hodowli ryb, zwłaszcza karpia, którego w Polsce rozpoczęto hodować w XII wieku właśnie dzięki klasztorom⁴¹. Ryby pozyskiwano na dwa sposoby. Pierwszym była tzw. dzika gospodarka, która polegała na trzymaniu ryb przed kilka lat w stawie, gdzie odbywało się ich tarło, wzrost i połów. Wykorzystywano fakt, że ryby w naturalny sposób napływały z nurtem rzeki. Druga forma zwana przesadkową coraz powszechniejsza od XVI wieku składała się z kilku etapów. Tarło odbywało się w małym, osobnym akwenu, skąd narybek przenoszono do kolejnego zbiornika, odrostowego, skąd transportowano ryby do stawu głównego, z którego następnie je poławiano⁴². Akwenty do hodowli ryb były raczej płytkie, głównie ze względu na ciepłolubność karpia⁴³, które były prawdopodobnie jednymi z najpowszechniej hodowanych w stawach klasztornych rybami⁴⁴, chociaż trzymano też zapewne inne gatunki, np. liny, płocie, karasie, okonie i szczupaki⁴⁵. W XVI wieku w stawach hodowano na terenie Polski węgorze i sumy⁴⁶, zatem nie można wykluczyć, że także te ryby trzymali w swoich stawach żagańscy kanonicy.

Wysiłek włożony w budowę dziesięciu stawów przez opata Marcina Rinkenberga wiązał się z zaangażowaniem w ten proces poddanych klasztoru. W celu założenia akwenu

³⁶ Rep. 116, nr 201.

³⁷ CAS, s. 362.

³⁸ Ibidem.

³⁹ A. Kaniecki, op. cit., s. 89-90.

⁴⁰ O. Strumiński, op. cit. s. 50.

⁴¹ J. Guziur, *Z dziejów chowu ryb w Polsce i na świecie*, w: *Technologia produkcji rybackiej a jakość karpia. Wpływ rodzaju technologii produkcji rybackiej i jakości środowiska wodnego na wybrane wskaźniki hodowlane i patomorfologiczne karpia konsumpcyjnego (Cyprinus carpio L.)*, red. J. Szarek, K.A. Skibniewski, J. Guziur, Olsztyn 2008, s. 12-14.

⁴² W. Szczygielski, *Zarys dziejów rybactwa śródlądowego w Polsce*, Warszawa 1967, s. 21-26.

⁴³ Zob. np. W. Kanownik, M. Wiśnios, *Wpływ chowu karpia na stan fizykochemiczny wody stawu i odbiornika*, „Inżynieria Ekologiczna Ecological Engineering”, 44/2015, s. 132.

⁴⁴ Na temat gatunków ryb spotykanych na średniowiecznym Śląsku zob. A. Witkowski, R. Żerelik, *Wýkaz ryb Śląska z pol. XIV wieku*, w: *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, red. R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 167-178.

⁴⁵ A. Kaniecki, op. cit., s. 91-92.

⁴⁶ O. Strumiński, op. cit., s. 61.

w Brzeźnicy tamtejszy pleban oraz sołtys zostali zwolnieni z części ciążących na nich obowiązków fiskalnych⁴⁷. Sołtysa zwolniono z grzywny czynszu oraz obowiązku dostarczenia konia opactwu⁴⁸, a plebana z jednej grzywny czynszu⁴⁹. Za założenie stawów dla konwentu w Stanowie w 1487 roku zwolniono poddanego klasztoru od płacenia podatku z posiadanego łąnu o połowę⁵⁰, a Wentczil Schultcz, który miał 14 prętów ziemi, miał uiszczać opłatę jedynie z 4 i ½ pręta⁵¹. Drugi staw zbudowany w tej wsi powstał na miejscu wartych według kronikarza 25 grzywien 4 prętów ziemi, które konwent przejął od Jackoba Petcze, w zamian za co zawieszono mu płatność czynszu w zbożu na 6 lat⁵². Opat Marcin Rinckenberg w maju 1489 roku kupił tamę znajdującą się w Stanowie, przy drodze prowadzącej do Przybymierza⁵³, co miało zapewne ułatwić zarządzanie tamtejszym rybołówstwem i hodowlą ryb.

Jeszcze więcej stawów, bo aż 21, wybudował dla opactwa żagańskiego opat Jodok I (1507-1514), m.in. w Kunicach, w Grotowie, w Dybowie i Brunowie⁵⁴. Kronika opactwa dokonuje rozróżnienia tych stawów na mniejsze oraz większe⁵⁵.

Poniżej zaprezentowano tabelę z nazwami miejscowości, w których zidentyfikowano klasztorne stawy do początku XVI wieku.

Tab. 1. Miejscowości, w których opactwo żagańskie posiadało stawy

Lp.	Miejscowość	Od kiedy informacja o stawie
1	Brzeźnica	1336 r.
2	Jabłonów	Przed 1376 r.
3	Stanów	1368 r.
4	Dybów	1369 r.
5	Grotów	Przed 1388 r.
6	Kunice	1484 r.
7	Marszów	1463 r.
8	Kwielice	1405 r.
9	Łukawy	1449 r.
10	Machów	1356 r.
11	Brunów	1450 r.
12	Przybymierz	1358 r.
13	Gorzupia Dolna	Przed 1380 r.

Źródło: opracowanie własne.

W niektórych miejscowościach konwent posiadał kilka stawów i niektóre z nich znacznie różniły się wielkością. W stawach klasztornych w folwarkach w Dybowie i Kunicach w pierwszej połowie XVI wieku rocznie wpuszczano 116 kop narybku karpia – odpowiednio

⁴⁷ Rep. 116, nr 422.

⁴⁸ CAS, s. 362.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem, s. 363.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, s. 362.

⁵³ Rep. 116, nr 427.

⁵⁴ CAS, s. 427.

⁵⁵ Ibidem.

20 i 96 kop tej ryby⁵⁶. Wymienienie narybku w inwentarzu gospodarstw klasztornych dowodzi, że była to istotna gałąź gospodarki w niektórych folwarkach. Prawdopodobnie część ryb sprzedawano na lokalnym rynku, skoro kronika klasztorna podaje, że w 1418 roku książę Jan I zajął kramy należące do klasztoru, między innymi kram rybny, z których kanonicy czerpali zyski tytułem czynszów⁵⁷. Oprócz hodowli ryb konwent żagański, podobnie jak wrocławski, przekazywał stawy w dzierżawę, za co otrzymywał czynsz w pieniądzu⁵⁸.

Pozafinansowe aspekty rybołówstwa i hodowli ryb

Pozyskiwanie ryb z naturalnych zbiorników i cieków wodnych było jednym z pierwotnych sposobów zapewnienia żywności⁵⁹. W średniowieczu rybołówstwo zaliczane było do jednego z regale monarszych, zwłaszcza w zakresie poławiania na skalę hurtową, np. przy użyciu wielkich sieci⁶⁰. Kościół katolicki był zainteresowany pozyskiwaniem takiego przywileju z kilku powodów. Jednym z nich była prozaiczna potrzeba zaspokojenia głodu. Kalendarz chrześcijański wypełniony licznymi dniami postnymi⁶¹, w których zakazywano spożywania mięsa, implikował konieczne zmiany w diecie. Ryby obecne w jadłospisach wspólnot klasztornych dawały możliwość uzupełnienia luki, jaka powstała w wyniku czasowego wykluczania potraw mięsnych⁶². Zakony zajmowały się połowem ryb, a hodowla tych zwierząt stała w nich często na wysokim poziomie⁶³.

Ryby dla chrześcijan miały głębszy wymiar niż tylko posiłku. Stanowiły także jeden z symboli religijnych⁶⁴. Podobnie woda, w której dokonuje się chrzest, poprzez którą człowiek ma możliwość oczyszczenia swojego ciała. Pojawiająca się w Piśmie Świętym symbolika wody i ryb silnie zakorzeniła się w świadomości średniowiecznego społeczeństwa⁶⁵. Jedze-

⁵⁶ Die Vorwerke des Saganer Stiftes 1543, k. 48-54.

⁵⁷ CAS, s. 274.

⁵⁸ Registrum, s. 22, 47.

⁵⁹ A. Kołodziejczyk, *Ryby i rybołówstwo w świetle XVI-wiecznego gospodarczego piśmiennictwa polskiego*, „Echa Przeszłości”, 16/2003, s. 49-50.

⁶⁰ Por. m.in.: J. Ślugocki, *Z dziejów polskiego prawa o rybołówstwie*, w: *Studia nad rybołówstwem w Polsce*, Toruń 1992, s. 141-143; A. Samsonowicz, „Nona piscis” a regale rybne w Polsce XI-XII w., w: *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. W. Bukowski, Kraków 1995, s. 189-198. Zakaz poławiania ryb na mikroskalę, np. prymitywnymi wędkami lub małymi sieciami był trudny do egzekwowania, zob. idem, *Uwagi o regale w Polsce piastowskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 60/1994, s. 7.

⁶¹ Na temat postu zob. m.in.: M. Rosik, *Post w Biblii*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 61-63.

⁶² M. Dembińska, *Wyżywienie mnichów według reguły benedyktyńskiej we wczesnym średniowieczu (VI-XI w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 16/1987, z. 2, s. 57-78; A.M. Wyrwa, D. Makowiecki, *Fish in the Menu of the Cistercians from Lekno and Bierzwnik (Poland). A Historical and Archaeoichthyological Consideration*, w: *Fish – Culture – Environment. Through Archaeoichthyology, Ethnography and History. The 15th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group (FRWG), September 3-9, 2009 in Poznań and Toruń*, red. D. Makowiecki, S. Hamilton-Dyer, I. Riddler, N. Trzaska-Nartowski, M. Makohonienko, Poznań 2009, s. 63-68. Wszędzie tam dalsza literatura.

⁶³ K. Tutka, *Instancje nadawczo-odbiorcze w traktatach stawiarskich z XVI i XVII w.*, „Ling Varior”, 30/2020, z. 2, s. 91.

⁶⁴ M. Feuillet, *Leksykon symboli chrześcijańskich*, tłum. M. Paleń, Poznań 2006, s. 117.

⁶⁵ A.M. Wyrwa, *Ryby w kulturze. Symbolika ryby i miejsce ryb w diecie klasztornej. Zarys problemu*, w: *Ryby w kulturze i rekultywacja środowiska wodnego. Szkic historyczny i badania hydrobiologiczne*, red. A.M. Wyrwa, Bydgoszcz 2012, s. 10-14.

nie w klasztorach było jednym z najważniejszych momentów dnia, który obok modlitwy i pracy realizowano wspólnie⁶⁶, a więc czynność ta nabierała wymiaru rytuału religijnego, jako naśladowanie Jezusa⁶⁷. Kwestie posiłków były regulowane wewnętrznymi przepisami⁶⁸. Jedną z kar stosowanych w klasztorze kanoników regularnych reguły św. Augustyna we Wrocławiu była kara spożywania posiłków przez jeden⁶⁹ lub nawet trzy dni⁷⁰ na podłodze, a więc odseparowanie winnego od wspólnoty stołu. Inną pokutą było odosobnienie od reszty konwentu i podawanie w określone dni jedynie suchego chleba i wody⁷¹. W opactwie żagańskim brat Hieronim został ukarany przez nakaz jedzenia na ziemi we wszystkie piątki, aż do czasu zmiany decyzji przez opata⁷². Dowodem na to, że ryby były traktowane jako posiłek postny, jest passus z kroniki opactwa z Żagania, z którego wynika, że młody brat Andrzej został ukarany za przywłaszczenie sobie klasztornych rzeczy przez ograniczenie spożywania pełnych posiłków w piątki, między innymi nie mógł pić miodu, wina ani piwa – mógł jednak otrzymać ryby⁷³.

Podczas blokady opactwa żagańskiego, zarządzanej przez księcia Jana I, w trakcie konfliktu władcy z konwentem, pobożni mieszkańcy nie zapomnieli o tym, jak ważne w dni postne są dla kanoników ryby. Pod osłoną nocy podawali je w koszach od strony fosy zakonnikom, co odnotowuje kronika klasztoru⁷⁴.

Wracając do kwestii rybołówstwa jako regale monarszego, można przytoczyć jeszcze jeden, inny niż finansowy, aspekt starań średniowiecznych instytucji kościelnych, który był motorem napędowym do pozyskiwania tego przywileju. Po przekazaniu ziemi przez panującego część prerogatyw zostawała w jego rękach, aby w ten sposób czerpał on dochody w postaci danin naturalnych i różnego rodzaju posług obowiązkowych prac⁷⁵. Nie tylko kwestie materialne miały jednak znaczenie w procesie przekazywania immunitetów. Wszelkie zależności i stosunki poddaństwa są elementem formowania układu społecznego, określania miejsca poszczególnych jednostek w tym układzie oraz tworzenia się relacji. Nadanie każdego immunitetu uszczuplało zakres władzy, dlatego były bardzo strzeżone⁷⁶. Im szerszy zakres nadań tym większa niezależność od panującego. Kanonicy z Żagania

⁶⁶ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 107.

⁶⁷ H. Holzherr, *Regula benedyktyńska w życiu chrześcijańskim. Komentarz do reguły św. Benedykta*, Tyniec 1988, s. 171, przyp. 13-17; A.M. Wyrwa, *Ryby w kulturze...*, s. 19.

⁶⁸ Zob. dla Żagania m.in.: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, *Consuetudines, caeremoniae et ordinationes klasztoru w Żaganiu*, sygn. IV F 201, cap. 19, 20, 26, 28, 30, 68.

⁶⁹ Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, *Statuta Nova Klasztoru na Piasku*, sygn. IV F 200, cap. 26.

⁷⁰ Ibidem, cap. 27.

⁷¹ Ibidem, cap. 28.

⁷² CAS, s. 264.

⁷³ Ibidem, s. 265.

⁷⁴ Ibidem, s. 297.

⁷⁵ Na temat praw książęcych zob. m.in.: K. Buczek, *O tak zwanych prawach książęcych i królewskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 73/1966, z. 1, s. 89-110; K. Orzechowski, *Powstanie pojęcia „prawa książęcego” na Śląsku*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane E. Maleczyńskiej w 50. rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej*, red. R. Heck, W. Korta, J. Leszczyński, Wrocław 1968, s. 90-98; M. Konarski, *Przyczynek do badań nad publicznymi posługami transportowymi i komunikacyjnymi w dawnym prawie polskim*, „Studia Prawnicze KUL”, 79/2019, z. 3, s. 111-131.

⁷⁶ M. Wyszkowski, *Ustrój polityczny Wielkopolski w latach 1136-1296*, Poznań 2009, s. 64-65.

posiadali prawo połowu ryb m.in. w Sobolicach⁷⁷, w pobliżu Bytomia Odrzańskiego⁷⁸ oraz Brzeźnicy⁷⁹. W Stanowie opactwo dysponowało prawem do połowu ryb z rzeki⁸⁰, a w 1485 roku otrzymało prawo połowów w Bobrze, w zamian za co konwent zobowiązany był do zakładania krat i urządzeń ułatwiających połów ryb⁸¹.

Otrzymane od monarchy pozwolenia do połowu ryb mogły być cedowane na kolejne osoby, np. sołtysów klasztornych⁸² oraz młynarzy⁸³, co było praktykowane także w majątkach konwentu z Żagania⁸⁴. Kanonicy żagańscy czasami zastrzegali sobie przed sołtysami prawo połowu ryb⁸⁵ lub pobierali za ten przywilej opłatę⁸⁶. Źródła podają, że w wieku XVIII część ryb przekazywana była pracującym w majątkach konwentu jako deputat. Głównie dotyczyło to ryb małych jak płocie, jazgarze czy karasie⁸⁷.

Podsumowanie

Porównanie wielkości hodowli i połowu ryb w dobrach innych konwentów kanoników regularnych może stanowić przedmiot dalszych badań. Warto w tym miejscu zasygnalizować, że było to zajęcie, którym powszechnie zajmowały się te wspólnoty.

W porównaniu do opactwa żagańskiego w dobrach kanoników z Trzemeszna gospodarka stawowa miała mniejsze znaczenie. Ryby poławiano najczęściej z rzek i jezior, na co miała wpływ bez wątpienia lokalizacja tamtejszego konwentu⁸⁸ i posiadanie przez ten konwent jezior, z czego wynikała mniejsza potrzeba zakładania stawów⁸⁹.

Ryby w stawach i sadzawkach hodowali kanonicy z Kłobucka⁹⁰. Zbiorniki wodne wchodziły w skład pierwotnego uposażenia⁹¹ oraz były kupowane przez tamtejszą wspólnotę⁹².

⁷⁷ Rep. 116, nr 11.

⁷⁸ Kopiarz klasztorny, s. 29; RS, nr 1157.

⁷⁹ Zob. G. Steller, *Urkundliche Beiträge...*, s. 193.

⁸⁰ Rep. 116, nr 114.

⁸¹ *Codex Diplomaticus Silesiae T.32 Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Sagan*, ed. E. Graber, Breslau 1927, s. 58.

⁸² A. Pobóg-Lenartowicz, *Prawa i obowiązki sołtysów w dobrach klasztoru Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia”, 31/1995, s. 17.

⁸³ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 27, 50-51, 201, 277-282; Ł. Grochowski, op. cit., s. 261-265.

⁸⁴ Zob. np. Rep. 116, nr. 126a, 126b.

⁸⁵ Kopiarz klasztorny, s. 67; RS, nr 1071.

⁸⁶ Rep. 116, nr 126b.

⁸⁷ *Miscellanea*, s. 126.

⁸⁸ Zob. P.H. Dorszewski, *Rybolówstwo w dobrach klasztoru trzemeszeńskiego w średniowieczu*, „Meritum”, 4/2012, s. 7-13.

⁸⁹ Idem, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013, s. 149-151.

⁹⁰ Zob. na temat klasztoru z Kłobucka fundowanego w XV wieku zob. K. Łatak, *Klasztor kłobucki. Przestrzeń – ludzie – aktywność – kultura*, Łomianki 2022. Tam więcej literatury na ten temat.

⁹¹ Ibidem, s. 53.

⁹² Ibidem, s. 53-57.

Kłobuccy kanonicy budowali także stawy własnym nakładem finansowym⁹³. Pod koniec XVI wieku zakonnicy posiadali przynajmniej 8 stawów⁹⁴.

Właścicielami stawów hodowlanych byli także kanonicy z Kłodzka⁹⁵. Kupowali stawy rybne⁹⁶ i budowali je za własne pieniądze. Kronika klasztoru przekazuje nawet, że powstanie stawu w Szalejowie Górnym w 1491 roku kosztowało konwent 124 floreny⁹⁷.

W dobrach opactwa kanoników regularnych z Wrocławia zidentyfikowano 10 stawów klasztornych⁹⁸. Podobnie jak w przypadku wspólnoty z Żagania, część z nich budowana była przez wrocławskie opactwo, niekiedy wbrew woli mieszkańców⁹⁹, a nawet ze szkodą dla okolicznych chłopów, gdyż zdarzały się przypadki, że wody zbiorników zalewały pobliskie pola¹⁰⁰. Na tym tle częściej niż w dobrach żagańskich dochodziło do sporów z sąsiadami klasztornych stawów¹⁰¹. Czasami akwenty były dzierżawione, za co opactwo wrocławskie otrzymywało czynsze, np. w Brzeziej Łące były to 2 grzywny, a we Wrocławiu aż 7 grzywien¹⁰². Analogicznie jak w folwarkach żagańskich kanoników, również wrocławscy zakonnicy hodowali ryby w swoich gospodarstwach. Dependencje klasztoru wrocławskiego otrzymywały także prawo do połowu ryb w rzekach, np. prepozytura w Mstowie¹⁰³.

Hodowla ryb była ważnym elementem gospodarki prowadzonej przez opactwo żagańskich kanoników w średniowieczu. Jednak ze względu na brak źródeł trudno ustalić, ile ryb i jakie gatunki trzymano w zbiornikach. Poprzez analogię i późniejsze źródła można przypuszczać, że były to głównie karpie, płocie, okonie, jazgarze, karasie, liny i szczupaki. Wiadomo, że przynajmniej w 1/3 posiadanych przez konwent majątkach funkcjonowały stawy klasztorne. W ich posiadanie konwent wchodził poprzez przyjęcie darowizny, kupno lub poprzez budowę. Było to przynajmniej kilkadziesiąt stawów, co, biorąc pod uwagę zachowane w źródłach informacje, przewyższa liczbę stawów, jakimi dysponowały konwenty kanoników regularnych z Wrocławia, Trzemeszna, Kłodzka czy Kłobucka. Sama liczba stawów nie mówi o potencjale hodowlanym i rzeczywistym ich wykorzystaniu. Stawy mogły mieć przecież różną wielkość i w związku z tym mieścić różną liczbę ryb.

Powiększanie liczby stawów klasztornych i urzędzeń służących do ich obsługi trwało przez całe średniowiecze. Widać jednak intensyfikację zakładania nowych akwenów od połowy XV wieku. Na pewno warto zaznaczyć wysiłki realizowane na tym polu przez opata Marcina Rinkenberga, który założył 9 stawów oraz opata Jodoka Jechela, który przyczynił się do powstania aż 21 akwenów. Podkreślany przez kronikę klasztorną powód kupna ziemi w Marszowie przez opata Szymona Arnoldiego może być dowodem na to, że gospodarka

⁹³ Ibidem, s. 57.

⁹⁴ Ibidem, s. 58.

⁹⁵ Na temat tego konwentu zobacz m. in.: W. Mrozowicz, *Kronika klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku. Ze studiów nad średniowiecznym dziejopisarstwem klasztornym*, Wrocław 2001. Tam dalsza literatura.

⁹⁶ *Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glac, wyd. W. Mrozowicz, Wrocław 2003, s. 10.*

⁹⁷ Ibidem, s. 334.

⁹⁸ A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 1994, s. 95.

⁹⁹ *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, ed. G.A. Stenzel, t. 2, Breslau 1839, s. 250.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 258.

¹⁰¹ A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza...*, s. 119-120.

¹⁰² Ibidem, s. 95.

¹⁰³ *Chronica abbatum...*, s. 176.

hodowlana była dla tego przełożonego wspólnoty klasztornej ważnym aspektem prowadzonej przez niego działalności gospodarczej. Niedostatek źródeł niestety uniemożliwia ustalenie, jakie konkretnie dochody czerpali kanonicy ze sprzedaży ryb hodowanych w swoich dobrach.

Hodowla ryb w opactwie żagańskim była prowadzona w sposób planowany, o czym świadczy chociażby koncentracja zbiorników wodnych oraz kupno majątków właśnie ze względu na zlokalizowane w nich stawy. Biorąc pod uwagę przytoczone wyżej przykłady, można wysnuć wniosek, że była to ważna i celowo organizowana część szerszej działalności gospodarczej konwentu. Miała ona swoje istotne miejsce w przedsięwzięciach inwestycyjnych wspólnoty.

Wykaz źródeł

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu

1417-1440 Incipit registrum monasterii Saganensis compilatum per dominum Ludolfum abbatem ibidem Descriptum per D. Benedictum Abbatem anno 1780, sygn. V 74a.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Klasztor Augustianów w Żaganiu, sygn. Rep. 116

Zespół nr 167, *Zbiór rękopisów archiwalnych* (Rep. 135), *Kopiarz klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, sygn. 419 (D 289)

Archiwum w Dreźnie

Haushaltungssachen des (Augustinerchorherren-)Stifts Sagan, Nr. Loc.08971/24, *Einkommen des Saganer Stiftes 1543*, k. 5-11.

Haushaltungssachen des (Augustinerchorherren-)Stifts Sagan, Nr. Loc. 08971/24, *Vorzeichniß des einkomens vnd zugehorung des gestieffts geistlicher Thumhern zum Sagan 1543*, k. 43-47.

Haushaltungssachen des (Augustinerchorherren-)Stifts Sagan, Nr. Loc.08971/24, *Die Vorwerke des Saganer Stiftes 1543*, k. 48-54.

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego

Consuetudines, caeremoniae et ordinationes klasztoru w Żaganiu, sygn. IV F 201.

Statuta Nova Klasztoru na Piasku, sygn. IV F 200.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna imienia C. Norwida w Zielonej Górze

Miscellanea żagańskie, sygn. R-55.

Źródła drukowane

Catalogus abbatum Saganensium, w: *Scriptores rerum Silesiacarum*, t. 1, ed. G.A. Stenzel, Breslau 1835, s. 172-528.

Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena, ed. G.A. Stenzel, t. 2, Breslau 1839, s. 156-286.

Codex Diplomaticus Silesiae T.32 Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Sagan, ed. E. Graber, Breslau 1927.

Steller G., *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Güter der Sagner Augustiner*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, 25/1967, s. 167-200.

Cronica monasterii canonicorum regularium (s. Augustini) in Glacz, wyd. W. Mrozowicz, Wrocław 2003.

Strumieński O., *Olbrychta Strumieńskiego O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, 1573*, Kraków 1897.

Wykaz literatury

- Bojęs-Białasik A., Kwiatkowska-Kopka B., *The Cistercians, Medieval masters of hydro-engineering*, „Journal of Heritage Conservation”, 27/2010, s. 79-94.
- Buczek K., *O tak zwanych prawach książęcych i królewskich*, „Kwartalnik Historyczny”, 73/1966, z. 1, s. 89-110.
- Cetwiński M., *Praca i pracowitość w „Księżce henrykowskiej”*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 94-99.
- Chmielewska K., *Klasztor i jego problemy w średniowiecznych śląskich i kłodzkich kronikach kanoników regularnych*, Częstochowa 2015.
- Dąbrowski S., *Z problematyki gospodarczej klasztoru do XVIII wieku*, w: *Klasztor augustianów w Żaganii. Zarys dziejów*, red. S. Kowalski, Żary 1999, s. 145-172.
- Dembińska M., *Wyżywienie mnichów według reguły benedyktyńskiej we wczesnym średniowieczu (VI-XI w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 16/1987, z. 2, s. 57-78.
- Dorszewski H.P., *Rybolówstwo w dobrach klasztoru trzemeszeńskiego w średniowieczu*, „Meritum”, 4/2012, s. 7-13.
- Dorszewski H.P., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013.
- Feuillet M., *Leksykon symboli chrześcijańskich*, tłum. M. Paleń, Poznań 2006.
- Grochowski Ł., *Młynarstwo w dobrach królewskich, kościelnych i szlacheckich w północnych powiatach województwa pomorskiego w latach 1466-1626*, Gdańsk 2023.
- Guziur J., *Z dziejów chowu ryb w Polsce i na świecie*, w: *Technologia produkcji rybackiej a jakość karpia. Wpływ rodzaju technologii produkcji rybackiej i jakości środowiska wodnego na wybrane wskaźniki hodowlane i patomorfologiczne karpia konsumpcyjnego (Cyprinus carpio L.)*, red. J. Szarek, K.A. Skibniewski, J. Guziur, Olsztyn 2008, s. 9-19.
- Heck R., *Główne linie rozwoju średniowiecznego dziejopisarstwa śląskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, 22/1977, s. 61-75.
- Holzherr H., *Reguła benedyktyńska w życiu chrześcijańskim. Komentarz do reguły św. Benedykta*, Tyniec 1988.
- Kaniecki A., *Użytkowanie wód w średniowieczu na przykładzie zlewni Osiecznicy*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, 63/2012, s. 91-92.
- Kanownik W., Wiśnios M., *Wpływ chowu karpia na stan fizykochemiczny wody stawu i odbiornika*, „Inżynieria Ekologiczna Ecological Engineering”, 44/2015, s. 131-138.
- Kogut M., *Początki klasztoru Kanoników Regularnych w Nowogrodzie Bobrzańskim*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 16/2008, z. 1, s. 203-210.
- Kołodziejczyk A., *Ryby i rybolówstwo w świetle XVI-wiecznego gospodarczego piśmiennictwa polskiego*, „Echa Przeszłości”, 16/2003, s. 49-50.
- Konarski M., *Przyczynek do badań nad publicznymi usługami transportowymi i komunikacyjnymi w dawnym prawie polskim*, „Studia Prawnicze KUL”, 79/2019, z. 3, s. 111-131.
- Korta W., *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Kulczykowski W., *Długie kanały wodne w państwie krzyżackim jako przykład przekształcania naturalnych warunków hydrologicznych*, w: *Bariery możliwości wyzwania. Środowisko przyrodnicze na przestrzeni dziejów*, red. R. Kleśta-Nawrocki, P. Oliński, W. Piasek, Toruń 2022, s. 195-216.

- Łatak K., *Klasztor kłobucki. Przestrzeń – ludzie – aktywność – kultura*, Łomianki 2022.
- Mrozowicz W., *Kronika klasztoru kanoników regularnych w Kłodzku. Ze studiów nad średniowiecznym dziejopisarstwem klasztornym*, Wrocław 2001.
- Mrozowicz W., *Bogu czy ludziom. O motywach twórczości dziejopisarskiej*, w: *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2005, s. 91-101.
- O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza*, red. S. Moździoch, K. Chrzan, Wrocław 2015.
- Orzechowski K., *Powstanie pojęcia „prawa książęcego” na Śląsku*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane E. Maleczyńskiej w 50. rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej*, red. R. Heck, W. Korta, J. Leszczyński, Wrocław 1968, s. 90-98.
- Piskorski M.J., *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 2005.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Udział klasztorów w kolonizacji i osadnictwie Śląska w średniowieczu (na przykładzie kanoników regularnych)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice, 2003, s. 204-302.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Prawa i obowiązki sołtysów w dobrach klasztoru Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia”, 31/1995, s. 9-17.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 1994.
- Podgorski Z., *Wpływ budowy i funkcjonowania młynów wodnych na rzeźbę terenu i wody powierzchniowe Pojezierza Chelmińskiego i przyległych części dolin Wisły i Drwęcy*, Toruń 2004.
- Rosik M., *Post w Biblii*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 61-63.
- Samsonowicz A., *„Nona piscis” a regale rybne w Polsce XI-XII w.*, w: *Cracovia – Polonia – Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. W. Bukowski, Kraków 1995, s. 189-198.
- Samsonowicz A., *Uwagi o regale w Polsce piastowskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 60/1994, s. 3-12.
- Ślugocki J., *Z dziejów polskiego prawa o rybolówstwie*, w: *Studia nad rybolówstwem w Polsce*, Toruń 1992, s. 141-143.
- Sowina U., *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.
- Szczygielski W., *Zarys dziejów rybactwa śródlądowego w Polsce*, Warszawa 1967.
- Tutka K., *Instancje nadawczo-odbiorcze w traktatach stawiaarskich z XVI i XVII w.*, „Ling Varior”, 30/2020, z. 2, s. 91-104.
- Wiszewski P., *Miejsce gospodarki w świecie według Ludolfa z Żagania (na marginesie „Katalogu opatów żagańskich”)*, w: *Korzenie środkowoeuropejskiej i górnośląskiej kultury gospodarczej*, red. A. Barciak, Katowice 2003, s. 314-323.
- Witczak Z., *The Relocation of the Canons Regular Monastery in Żagań as an Element in the Reform of Interior Life*, „Folia Historica Cracoviensia”, 25/2019, z. 1, s. 215-236.
- Witczak Z., *Działalność gospodarcza i uposażenie klasztoru kanoników regularnych w Żaganiu do początku XVI wieku*, Opole 2023.
- Witkowski A., Żerelik R., *Wykaz ryb Śląska z poł. XIV wieku*, w: *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, red. R. Żerelik, Wrocław 2001, s. 167-178.
- Wolnik F., *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002.

- Wyrwa M.A., Makowiecki D., *Fish in the Menu of the Cistercians from Łekno and Bierzwnik (Poland). A Historical and Archaeoichthyological Consideration*, w: *Fish – Culture – Environment. Through Archaeoichthyology, Ethnography and History. The 15th Meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group (FRWG), September 3-9, 2009 in Poznań and Toruń*, red. D. Makowiecki, S. Hamilton-Dyer, I. Riddler, N. Trzaska-Nartowski, M. Makohonienko, Poznań 2009, s. 63-68.
- Wyrwa M.A., *Ryby w kulturze. Symbolika ryby i miejsce ryb w diecie klasztornej. Zarys problemu*, w: *Ryby w kulturze i rekultywacja środowiska wodnego. Szkic historyczny i badania hydrobiologiczne*, red. A.M. Wyrwa, Bydgoszcz 2012, s. 7-48.
- Wyszkowski M., *Ustrój polityczny Wielkopolski w latach 1136-1296*, Poznań 2009.